

A kutatás célkitűzései

Jelen dolgozat témája a történelmi pszichológia elméletének, gyakorlatának, és jövőbeni lehetőségeinek bemutatása egy konkrét területre koncentrálnak. A témaválasztást nemcsak a szerző pszichológia iránti érdeklődése motiválta, hanem annak a sajátos helyzetnek a felismerése is, hogy bizonyos kérdések magyarázatához a „történész szerszámosládájában” nincs meg az eszköz. A nemzetiszocializmus és a totális rendszerek többéves tanulmányozása arra döbentett rá, hogy a történelemkutatás hagyományos módszereivel nem válaszolható meg kellő megalapozottsággal e rendszerek szélsőséges destruktivitása, a fasiszálódás jelensége, és a holocaust brutalitása sem. Azt már megtanulhattuk, hogy egy történelmi jelenség, például egy forradalom, soha nem ott kezdődik, ahol az első lövés eldördül, és soha sem ott ér véget, ahol leteszik az utolsó fegyvert is. Az esemény megnyilvánulását (a manifesztációt) mélyben húzódo, akár évszázadokon át ható folyamatok előzik meg, melyek felszínre bukkanásához mindenképp szükséges a körülmények hívó szava, és persze nagyon fontos szerepet kap a történelem „nagy embere” is. A történelemkutatás nem tud választ adni arra sem, mi tesz fogékonnyá egy szavazót a fasiszta, xenofób tartalmak befogadására és miért nem képes hatni egy másikra. Hogyan képes egy civilizáltnak tartott társadalom emberek millióit iparilag szervezeten megsemmisíteni? Mi szolgálhat magyarázatul arra, hogy a nacionalizmus a 20. század leghatékonyabb ideológiájának bizonyult? Vajon milyen inherens potenciál szunnyadhat benne, ha képes arra, hogy egy vérzivataros, kegyetlen világháború után emberek tömegeit mozgósítsa egy újabb halálmenetre?

Kérdések sorával szembesülünk a korszak kutatásakor, ám ezek megválaszolásához más területek segítségére lenne szükség. Az interdiszciplináris munka ezért mindenképpen kívánatos lenne, noha a gyakorlat ellentmond ezen megfontolásoknak. Bár pszichológia és történelem összekapcsolására már sok kísérlet született, a történészek többsége mégis szkeptikus a pszichológiai aspektusú elemző munkákat illetően. Ennek egyik oka véleményem szerint az, hogy sokan a Lloyd deMause által életre hívott pszichohistóriát tartják a pszichológiát alkalmazó történelmi kutatás egyetlen gyakorlati példájának, holott ez messze nem igaz. Mentségükre szóljon, hogy e téma szakirodalma Magyarországon meglehetősen

szerény, ezért e dolgozat egyik legfontosabb célja, hogy meggyőzzem a szakmát arról, ezt a szálát mégis nagyon fontos felvennünk.

A dolgozat másik célja, hogy alapvetésében elhatárolja magát a pszichohistóriától, javaslatot tegyen az eddigi pszichológiát és történelmet összekapcsoló tudományos munkák rendszerbe illesztésére és kísérletet tegyen a *történeti pszichológia* tudományának megalapozására. Harmadik célom a történészek figyelmének felhívása az új lehetőségekre és vizsgálataik spektrumának szükségszerű kiterjesztésére. Nagyon fontosnak tartom azt is, hogy az eddig született munkákról differenciáltabb képet alkothasson a szakma és eloszlassam az eddig kialakult tévhiteket. Tapasztalatom szerint a lélektani háttér iránt érdeklődő olvasók és hallgatók száma egyre nő, ezért javaslatot teszek egy új felsőoktatási tantárgy és kutatási projekt bevezetésére, melynek alaptémája: a történeti pszichológia terepe, alkalmazásának eredményei és jövőbeni lehetőségei.

Hipotézis-tézis szerkezet

Dolgozatomban a kutatás során öt munkahipotézist fogalmaztam meg, felsorolásuk mellett a hipotézis-tézis kapcsolatokat is szerepeltetem.

- (H1) Feltételeztem, hogy **a történelemben vannak olyan politikai, gazdasági, társadalmi konstellációk, melyek a pszichológia ismereteinek bekapcsolása nélkül nem érthetők meg**, illetve a pszichológia útján szerzett kiegészítő ismereteink a történelmi jelenségek, személyiségek magyarázatát árnyaltabbá fogják tenni. → **T1, T7**

- (H2) Mivel a történelmi folyamatok és jelenségek pszichológiai aspektusú elemzésében a már intézményesült pszichohistória nem tudott meggyőző bizonyítékkal szolgálni arra, hogy ennek a feladatnak maradéktalanul eleget tudna tenni, ezért első munkahipotézisemet avval egészítem ki, hogy a jövőben **el kell határolnunk egymástól a pszichohistória intézményesült irányzatát a még nem intézményesült történeti pszichológiától**. → **T2, T3**

Mivel (H1) és (H2) csak akkor igazolható, ha ennek bizonyítása gyakorlati úton is megtörténik, a nemzetiszocialista ideológia és propaganda terepére fókuszálva az érzelmek és a propagandahatékonyság viszonyát vettem elemzés alá.

- **(H3) Abból a feltevésből indultam ki, hogy a nemzetiszocializmus ideológiai rendszeréhez egy egységes érzelmi orientáltság kapcsolható. → T4**
- **(H4) A nemzetiszocialisták a propaganda által közvetített ideológia hatékonyságának fokozása érdekében tudatosan apelláltak erre az érzelmi orientáltságra. → T5, T6**
- **(H5) A (H4) hipotézis pendant-jaként feltételeztem, hogy az érzelmek képesek befolyásolni a gondolkodást és a politikai észlelést. → T5, T6**
- **(H6) A politikai kommunikációban bevetett érzelmek csak akkor tudnak hozzájárulni a politikai tartalmak interiorizációjához, ha a közösségben ezeknek az érzelmeknek és a hozzá kapcsolódó értékelképzeléseknek kontinuitása van. → T7**

A hipotéziseket 7 tézisben igazoltam:

- **(T1) Elméleti úton generálisan, majd a nemzetiszocializmus példáján specifikusan is igazoltam, hogy a történeti kutatásba mindenképpen érdemes bevonni a pszichológiai elméleteket és azokat a gyakorlati eljárásokat is, melyek kiválasztásáról mindig a feltett kérdés dönt. Bebizonyítottam, hogy bizonyos esetekben különösen fontos a történelmi folyamatokat formáló külső tényezők vizsgálata mellett a belső, pszichésen ható erők szerepének mérlegelése is, hiszen – mint az a propaganda példáján bebizonyosodott – egy rendszer és követői között tudatosan kiépített affektív viszony következményei nem értelmezhetők sem a racionalitás, sem az érdekek kategóriái szerint. A fasizálódás és a rendszer különös destruktivitása nem vezethető le kizárólag külső, - ám hozzáteszem – kizárólag belső kategóriákból sem.**

- (T2) Feltártam azokat a tényezőket, melyek a pszichohistória kutatási módszerét elkülönítik a történeti célú kutatásoktól. Történetük és kutatási paradigmáik részletes leírásával bemutattam miért nem alakulhatott ki termékeny kapcsolat a történelemkutatás és a pszichohistorikusok között. A hipotézist a nemzetiszocializmus témakörében született pszichohistorikai munkák elemzésével a gyakorlatból vett példák útján is igazoltam.
- (T3) Megmutattam, hogy az eddigi zsákutcás próbálkozásokkal szemben csak akkor alakulhat ki termékeny kapcsolat a jövőben a két diszciplína között, ha az elméleti alapvetés keretében meghatározzuk mit is jelent a történeti pszichológia fogalma, mi a kutatási területe, és milyen módszerekkel dolgozik.
- (T4) A dolgozat gyakorlati részében Hitler és Goebbels beszédeinek elemzésével feltártam, hogy a beszédek egységes érzelmi rajzolatot mutatnak, ezt az érzelemkeveréket *ragaszkodó büszke dominanciának* neveztem el, illetve javaslatot tettem a „*filoheroizmus*” fogalmának bevezetésére.
- (T5) Az affektív kommunikáció technikáinak részletes bemutatásával igazoltam azt a hipotézis, mely szerint a nemzetiszocialista propaganda tudatosan alkalmazta az érzelmi manipulációt.
- (T6) Bebizonyítom, hogy Hitler célja (háború) eléréséhez az affektív kommunikáció technikáin kívül tervezett lélektani műveletek segítségével akarta rábírní a németeket arra, hogy a háborút önként vállalják.
- (T7) Igazoltam, hogy a filoheroizmusban megtestesülő érzelmi orientációnak kontinuitása van a német történelemben, noha nem minősíthető korszakos érzelemnek, mert előtérbe kerülése külső és belső tényezők együttes hatásából vezethető le.

A disszertáció ezen kívül több más újdonságot is tartalmaz:

1. A nemzetiszocializmus jelenségének pszichológiai magyarázatairól készült összefoglaló rész elsőként ad differenciált képet ezekről a kutatásokról.
2. A dolgozat külön eredménye az a felismerés, hogy ezek a propagandatechnikai sajátosságok valójában a tervezett lélektani műveletek értelmezési keretébe illeszthetők. Tudomásom szerint ez az összefüggés eddig nem merült fel a kutatásokban.
3. Magyarországon elsőként tesz kísérletet egy *gyakorlatorientált* történeti pszichológia tudományos megalapozására.
4. A filoheroizmus fogalmának bevezetésével megragadhatóvá teszi a nemzetiszocialista rendszer érzélemlátását.
5. Biztosítja az érzelmi konstelláció vizuális ábrázolását és evvel az olvasó számára felgyorsítja az információ befogadását.

I. Elméleti alapvetések

A dolgozat átfogó képet ad azon korábbi törekvésekről, melyek kísérletet tettek a történelem és a pszichológia összekapcsolására, megteremtve evvel az interdiszciplinaritás lehetséges paradigmarendszerét. Bár mindkét oldalról indultak kísérletek, csak a pszichológiában lelünk kontinuitásra, a történelemkutatás nem tudta integrálni ezeket az eredményeket. Ennek okát abban látom, hogy itt nem születtek meg azok a kérdések, melyekre ez a kutatási irány bőséges választ adhatna, másrészt a makroszintek vizsgálatának dominanciája még mindig jelen van mind a honi, mind az európai történelemkutatásban. Mivel nem alakultak ki azok az interdiskurzusok, melyek a tudományok közötti átjárhatóságot biztosítanák, ezért a szakma számára idegen fogalmi rendszer nem tud utat törni a kutatásokban. Az interdiszciplináris kísérletek szaporodásának pedig mindenképpen gátat szab a módszerek, kutatáseljárások hiánya. Ez a deficit azonban véleményem szerint csak „virtuális”, mégpedig abban az értelemben, hogy a szociálpszichológia az utóbbi évtizedben számos új kutatási módszert dolgozott ki, ezek azonban többnyire ismeretlenek maradtak a történészek számára. E dolgozat egyik célja az is, hogy a bemutasson néhány módszert, illetve egy konkrét példa kapcsán ezek gyakorlati alkalmazásának lehetőségéről is bizonyosságot tegyen.

E problémák megoldását egy új tudományterület, a **történeti pszichológia**, kijelölésében látom és disszertációmban kísérletet teszek az új aldiszciplína alapjait szolgáló paradigmarendszer megalkotására is. E folyamat első lépéseként nyolc kérdés mentén haladva mutatom be a paradigmaalkotás szempontjait:

1. Az első kérdés tárgya a probléma-, illetve tudományközpontúság elveinek tisztázása. Egy pszichológiai aspektusú történelemkutatás esetén abból kell kiindulni, hogy *a kutatást szükségszerűen problémaközpontúan kell megközelítenünk. Az interdiszciplináris diskurzusok kialakításával új metaelméletek és egységes terminológiai rendszer alakulhat ki.*
2. Mivel a történelem egy közösség mesterséges emlékezetét jelenti, ezért nagyon fontos az emlékek szelekciójának kérdése. A kollektív részemlékezetek milliói felett egyfajta rendszerező keretként működik a történelemírás. *Az eltérő emlékezeti gyakorlatok keretbe foglalását valósíthatja meg a történeti pszichológia, mert nemcsak a mesterséges, hanem a reflektálatlan emlékezet sajátosságait is képes feltárni, rávilágíthat a kettő közötti kapcsolatok dinamikájára is.*
3. Mivel az emlékezés szorosan összefügg a múlt feldolgozásával is, ezért nagyon fontos az érzelmek szerepének tisztázása az emlékezésben. Az emocionális kéreg lehántásával a pszichológia adekvát segítséget nyújthat mind a feldolgozás, mind az objektív történetírás folyamataiban. *Az affektív komponens beemelésével le kell számolnunk az emberi motivációk irracionálisának paradigmájával is.*
4. Az emberi észlelés és emlékezés elkerülhetetlenül szubjektív, ilyen értelemben vajon lehet-e a történész munkája objektív (hisz ő hozza létre a mesterséges emlékezetet). Kétségtelen, hogy az a kor és társadalom, melyben a történész alkot már magában rejtí a kultúra minden sajátosságát, ez alól a történész sem vonhatja ki magát. Csakis a pszichológia bekapcsolása teszi lehetővé e viszony feltárását, így *paradox módon éppen a szubjektivitás vizsgálata járulhat hozzá az objektivitás fokozásához.*
5. Az elméleti premisszák ellenőrzésére vajon milyen lehetőséget kínál a gyakorlat? *Egységes metodikáról ez esetben szó sem lehet, a választott*

kutatáseljárást mindig a rendelkezésre álló forrásanyag sajátosságai és a feltett kérdés határozza meg.

6. A tudományos paradigmák mélyén mindig valamilyen emberkép húzódik. Vajon lehet-e közös emberképe a két tudománynak? Míg a pszichológia az embert a történelem vörös fonalának tekinti, egyfajta állandónak, addig a történelem emberképét mindig a korszak alakítja, folyton változik. *Az ember problematikája így valójában a változó emberképek kérdését jelenti, mely az ember lényegének csak egy-egy aspektusára fókuszál.*
7. Azt is tisztáznunk kell, hogy ha az emberképek változóak és fragmentálisak, akkor vajon milyen *pragmatikus emberkép* szolgálhat egy történeti pszichológia alapjául. A változás a történelem lehetőségének feltétele, a változatlanság pedig a történelem megértésnek lehetőségét jelenti. Az emberi természet néhány alapelemből és nem sokkal több szabályból variációk végtelen és kimeríthetetlen tárát tudja létrehozni. Ezért *az adekvát kutatás mindenképpen többléptékű (mikro- és makroszintű) és többszemponútú. A történeti pszichológia emberképének tehát mindenképpen integrálnia kell a kontinuitás és a variabilitás szempontjait is.*
8. Végül az elméleti alapvetés utolsó fontos lépése a *gyakorlatorientált történeti pszichológia erősségeinek, gyengeségeinek, lehetőségeinek és veszélyeinek számbavétele, ezeket egy SWOT-analízis segítségével mutatom be.*

A nyolc kérdésre adható válaszokat összegezve a történelmi pszichológia definícióját a következőképpen határozom meg:

A történeti pszichológia a történelemkutatás azon részterülete, melynek

- 1. témája mindenképpen a történelem tárgykörébe tartozik, tehát feltételezi az időbeli distanciát, elhatárolva magát evvel a gyakran összerosott politikai pszichológiától.**
- 2. Célja: az egyéni és kollektív pszichés motivációk dimenziójának feltárása és integrálása a történelemkutatásba.**
- 3. Módszere: a történelemkutatás tudományos szabályait alapul véve explicit alkalmazza a tudományos és módszeres pszichológiát, de a pszichológia teljes szellemi forrásvidékét felhasználja, nem szorítkozik kizárólag egyetlen irányzat eredményeire.**

Második hipotézisemben azt állítottam, hogy el kell határolnunk egymástól a pszichohistória intézményesült irányzatát a még nem intézményesült történeti pszichológiától. Ennek legfőbb okát a két tudományterület *céljainak diszkrepanciájában* határoztam meg, ezeket öt pontban foglaltam össze:

1. A pszichohistória célja az emberi motivációk általános jelenségeinek megértése, ebben a folyamatban a történelem azonban csak példatárként nyer jelentőséget, szemben a történeti pszichológiával, melynek célja egy bizonyos történelmi jelenség, vagy személy mélyebb megértése, ezért az elemzésekor a pszichológiát hívja segítségül. Avval, hogy a jelenségeket és eseményeket kizárólag belső motívumokkal magyaráznak, ezek belsőleg szükségszerű bekövetkezését feltételezik. A pszichohistorikai kutatás nem oksági magyarázattal kezeli a problémát, hanem a jelen általános jelenségeiből következtet vissza.
2. Túl nagy súlyt kap a gyermekkor, az ifjú és felnőttkor jelentősége emellett eltölpül, csakúgy mint a társadalmi környezet formáló hatása, vagy egyáltalán a kultúra és a külvilág sajátos hatásai. A „probléma kontra magyarázó séma” modell különösen elterjedt, ezek a rigid határok pedig jelentősen beszűkítik a kutató számára a megoldási lehetőségeket.
3. DeMause, és a pszichohistória számára mikro és makro közötti feszültség korántsem olyan problematikus, mint egy társadalomtörténész számára, hiszen paradigmaként kezelik azt az álláspontot, hogy társadalom nem létezik, csakis mint elméleti konstrukció, ezért ennek megfelelően kell kezelni.
4. További problémát jelent véleményem szerint az, hogy az egyes elméleti konstrukciók igazolása empirikus módon nem történt meg. A pszichoosztályok létét deMause nem igazolta a gyakorlatban – bár az elmélet szerint ezek párhuzamosan vannak jelen korunkban –, hanem szekunder történeti anyagokból elméleti úton vezette le. A gyermeknevelési szokások oly mértékű brutalitását, melyet például *A nemzetek emocionális élete* (Das emotionale Leben der Nationen) című munkájában élénk tár, a gyermekkor kutatás mostani eredményei nem igazolják egyértelműen.
5. Végül meg kell említenem a kritikátlan forráshasználatot, ami miatt a legtöbb vád érte a pszichohistorikusokat. Ennek egy egészen extrém esetét mutatom be a Hitler-életrajzok kapcsán.
6. Egyetértek Lust Iván azon véleményével, hogy a történelemkutatásban alkalmazott pszichoanalízis komoly társadalomkritikai potenciállal rendelkezik, hisz új

diskurzusok sorát indította el, ám történeti szempontból mégsem tekinthető megalapozott eljárásnak. Véleményem szerint ha egy pszichohistorikai elmélet történeti kutatás útján nem igazolható egyértelműen vagy pedig egyáltalán nem bizonyítható, akkor ez az elmélet falszifikálást jelenti egyben, így validitásának vizsgálatát egyértelműen a történeti kutatás körébe kellene utalnunk. Vagyis a pszichohistorikai paradigmák igazolását valójában a történelemkutatásnak kellene biztosítania. Mivel a gyakorlat nem ezen logika mentén valósul meg, ezért a történeti pszichológia elhatárolását javaslom a pszichohistóriától.

Az elméleti kérdések vizsgálatához hozzá tartozik a gyakorlat eddigi alkalmazásának bemutatása is. Elemzésemben a nemzetiszocializmus példáján mutatom be az eddig született pszichológiai aspektusú interpretációkat. Ezeket három kérdéskörben tematizáltam: Az első vizsgálati centrumot *a náci rendszer destruktivitásának vizsgálata* jelentette. E vállalkozások kapcsán bebizonyítom, hogy azok a munkák, melyek egy rendszer jellegzetességét vezérének gyermekkorából akarják levezetni, eleve kudarcra vannak ítélve. A második kérdéskörben a *Hitler örökségéről* született elemző munkákat mutatom be. Az egymásnak olykor ellentmondó pszichiátriai diagnózisok kapcsán arra is fény derül, hogy ezek az ex post diagnózisok bármiféle orvosi dokumentáció nélkül készültek, ezért hitelüket veszítik. (E kérdések vizsgálata mindenképpen egyedülálló a hazai szakirodalomban.) A harmadik kérdéskör, melyet véleményem szerint a mai napig sem sikerült megnyugtatóan tisztázni, a fasizálódás folyamata köré csoportosul. Vajon létezik-e a potenciális náci prototípusa vagy bárki fasizálható? A fasizmus-elméletek partikularitása nemcsak a történelemkutatásban, hanem a pszichológiai szakirodalomban is kimutatható. Egyértelmű, kanonizált válasz nem született, és amíg nem születik komoly történészi alaposággal megalapozott lélektani elemzés, addig ez nem is várható.

II. Kísérleti rész

Első munkahipotézisemben abból indultam ki, hogy a történelemben vannak olyan jelenségek, melyek elemzése nem nélkülözheti a pszichológia kutatási eredményeinek bevonását, ezek nélkül ugyanis a magyarázat mindenképpen csorbul. Egy ilyen sajátos jelenség a nemzetiszocializmus kora. **Abból a feltevésből indultam ki, hogy a nemzetiszocializmus ideológiai rendszeréhez egy egységes érzelmi orientáltság kapcsolható.** A hipotézis vizsgálatához több lehetőség is kínálkozott, jelen dolgozatban a náci vezetők beszédeit vizsgáltam meg. Fontos megjegyezni, hogy az analízis kizárólag *a vezetés oldaláról közvetített érzelmekre* koncentrál és nem tárgya a német polgárok érzelmeinek vizsgálata, a kettő ugyanis nem feltétlenül azonos.

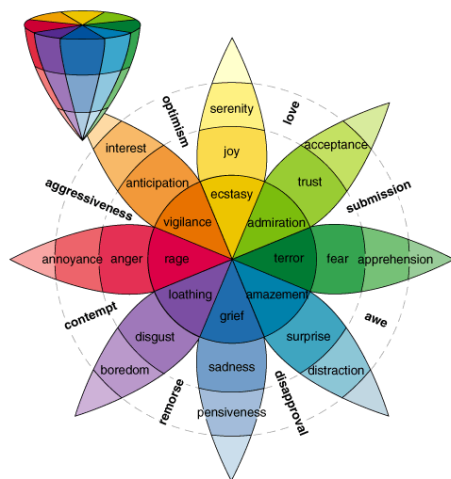
Elméleti premisszák

Hipotézisem igazolásához abból a szociálpszichológiai paradigmából indultam ki, mely szerint *társadalmak, de kisebb csoportok is rendelkezhetnek egy bizonyos érzelmi orientációval,¹ ez az érzelmi „alaphangoltság” pedig kontextusként szolgál a csoport-alapú érzelmek létrejöttében.* Ahhoz, hogy a hipotézis igazolható legyen, első lépésként meg kellett határoznom, hogy milyen érzelmekről van szó. Az érzelmek csoportosítását illetően két alapvető megközelítés különíthető el: Az egyik esetben az érzelmeket olyan részekre redukálják, amelyek maguk nem érzelmek,² a másik csoport, mely munkám szempontjából több lehetőséget kínált, alapérzelmekre vezeti vissza az összes érzelmet. Ezek felismerése és kifejezése kultúrától független, biológiailag meghatározott. Vannak tehát alapérzelmek és származtatott érzelmek. Az alapérzelmek száma szerzőtől függően 5 és 10 között határozható meg. Egy politikai ideológia érzelmi térképének megrajzolásához lehetőleg korlátozott számú érzelmre van szükség, ellenkező esetben a vizsgálat parttalanná válhat. Ahhoz, hogy ez az érzelmi térkép később más politikai ideológiák feltárására is alkalmassá váljon,

¹ Daniel Bar-Tal: Why does fear override hope in societies engulfed by intractable conflict, as it does in the Israeli society? *Political Psychology* 2001/ 22, 601–627. o.; Joseph de Rivera, J: Emotional climate Social structure and emotional dynamics. In K. T. Strongman (ed.): *International review of studies on emotion*, 1992/2, New York, John Wiley, 199–218. o.; Jarymovicz, M. - Bar-Tal, D.: The dominance of fear over hope in the life of individuals and collectives. *European Journal of Social Psychology*, 2006/36, 367–392. o.

² Ide tartozik Roseman kétdimenziós elmélete, Ellsworth és Smith dimenzióvonásai, Lazarus három vonásos elmélete illetve Scherer komponens-folyamat elmélete.

célszerű volt olyan univerzálíákból kiindulni, mely más kultúrák kutatásában is operacionalizálható. A sokféle elmélet közül Robert Plutchik,³ alapérzelem-elmélete mellett döntöttem, mert szintetizáló (biológiai és kulturális szemlélet) jellegével olyan elméleti alapot jelentett, mely jól használható a kutatásban. Mellette szólt az is, hogy Ekman kultúráközi vizsgálataiban igazolt alapérzelmektől csak a *bizalom* érzésében tér el (ami valójában igen nehezen mutatható ki arckifejezések vizsgálatával), ez pedig az emberi kapcsolatok, a szociális dimenzió legfontosabb alapérzelmének tekinthető. Ezen túl Traxel és Heide szemantikus differenciáljához⁴ is illeszkedik, ráadásul grafikus ábrázolási lehetőséget is kínál. Plutchik feltételezése szerint nyolc alapérzelem differenciálható (lásd 1. ábra), ezek között pedig Traxelék kétdimenziós felosztása itt is kimutatható: a *kellemes/barátságos* tengelyhez kapcsolódik az öröm, szeretet, bizalom; a *kellemetlen/ellenséges* tengelyhez tartozik undor, lelkiismeret-furdalás, szomorúság. Mindezt kilencven fokkal elfordítva egy másik tengelyt fedezhetünk fel, mely megfelel a *dominancia-engedelmisség* axisának. Plutchik az alapérzelmeket - a hozzájuk tartozó helyzetekkel - egy színekkel párosított emóciókör mentén helyezte el.

- öröm (sárga)
- bizalom/elfogadás (v.zöld)
- félelem (zöld)
- meglepődés (v.kék)
- szomorúság (kék)
- undor (lila)
- harag (piros)
- anticipáció (narancs)
- potenciális társ
- csoporttag
- fenyegetettség
- hirtelen új tárgy
- szeretett személy elvesztése
- förtelmes tárgy
- akadály
- új territórium

1. ábra. Plutchik háromdimenziós modellje az alapérzelmekről⁵

³ Robert Plutchik: Emotions and their vicissitudes: emotions and psychopathology. In M. Lewis-J. M. Haviland : Handbook of emotions. New York/London, 1993, Guilford Press, 53-66. o.

⁴ W. Traxel-H. Heide: Dimensionen der Gefühle. Das Problem der Klassifikationen der Gefühle und die Möglichkeit seiner empirischen Lösung. *Psychologische Forschung* 1961. Nr. 26. 179-204. o.

⁵ Robert Plutchik: Emotions and Life: Perspectives from Psychology, Biology, and Evolution. Washington D.C., 2003, American Psychological Association.

A vizsgálat

Az érzelmi orientáció feltáráshoz vizsgálati anyagokra volt szükségem. Egy történész számára mindig adekvát forrást jelentenek az írott kordokumentumok, ezért az elemzés korpuszát Hitler (7 beszéd) és Goebbels (2 beszéd) 1922 és 1933 között elhangzott propagandabeszédeiből állítottam össze. A választásnál fontos szempont volt a szövegek teljessége és egy bővebb vizsgálati időszak kijelölése, így ugyanis adatokat kaphattam a dinamikára vonatkozóan is. Lényeges szempont volt az is, hogy olyan beszédek legyenek, melyek nagy nyilvánosság előtt hangoztak el, hisz célom a tömegek felé közvetített érzelmek feltárása volt. A szövegeket eredeti (német) nyelven elemeztem, elkerülve evvel az esetleges fordítási hibákból eredő tévedéseket.

A módszer

A vizsgálathoz saját módszert dolgoztam ki, mely ötvözi a tartalomelemzés jól bevált módszerét a Plutchik-féle alapérzelem-elmélettel. A tartalomelemzés az utóbbi években jelentős fejlődésen ment keresztül és nagyon népszerű eljárás. Számítógépes programok segítségével ma már lehetőség van nagy mennyiségű szöveg analízisére is. Jelen értekezés kísérleteiben azonban nem használtam ilyen programot, mindez „kézműves” munka eredménye. A tartalomelemzéshez tartozó katalógust úgy alakítottam ki, hogy az érzelmek kategóriáit Plutchik alap- és keverékérzelmei adták. Az elemzési stratégia kialakításakor problémát jelentett, hogy az amerikai pszichológus rendszerében az érzelmek keveredésével kettőzödések alakulhatnak ki, például a büszkeség keverékérzelme megjelenik az öröm és a harag kategóriájában is. Ennek elkerülésére az azonosított érzelmek elemzésekor a keverékérzelmeket komponenseikre bontottam, ezek így 1:1 arányban kerültek beszámításra. Az alapérzelmek esetében a két komponens azonos, tehát kétszeres értékkel vettem számításba. Azáltal hogy a feltárt érzelmeket komponenseikre bontjuk, majd a végén újra összekeverjük, elméletileg olyan eredményt kell kapnunk, mely a beszédek érzelmi színezettségének átlagát adja. Az elemzést mindenképpen nehezíti, ha egy történelmi dokumentumot, azaz tőlünk távoli korban keletkezett szöveget kell elemezni. Ez esetben ui. tisztában kell lennünk a szavak korabeli konnotációjával is, ezért a hermeneutikus eljárás elkerülhetetlen. A szövegek sajátosságából ered a

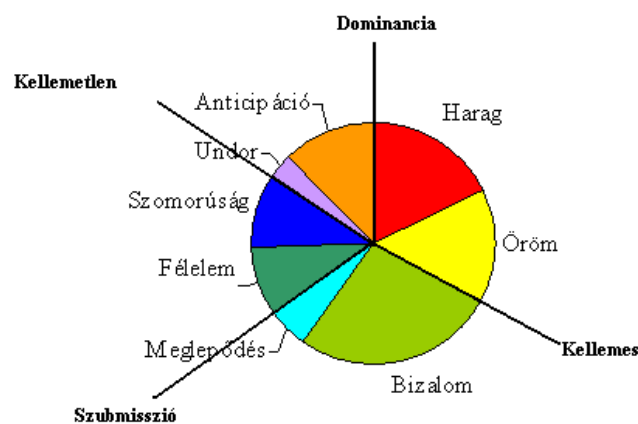
„Blut” (vér) szó különleges kódolása is. Bár nem tartozik Plutchik alapérzelmei közé, a korszak és az ideológia sajátosságaiból adódóan ezt az aprócska kiegészítést meg kellett tennem. Mivel a közösséget összetartó kötelékre utal, ezért a mi-érzésekhez, vagyis a szeretethez kell kapcsolni (bizalom+öröm), ugyanakkor a fajiság fogalmához kapcsolódva a dominancia érzéséhez is kapcsolódik (bizalom+harag), ezért kódolási szabálya *bizalom+öröm+harag*.

A beszédek tíz szakaszra bontottam fel, melyek hossza megközelítőleg azonos. Ez lehetőséget biztosított arra is, hogy egy beszéden belül is bemutathassam az érzelmi diszpozíciót és intenzitást. A vizsgálat szempontjából azonban jelen esetben a szövegek globális eredményeinek kiértékelésére kell fókuszálnunk. Az érzelmi mintázatban megjelenő domináns orientációt úgy határoztam meg, hogy az alapérzelmek együttes aránya túllépje az 50%-ot. Ha ez csak két érzelemből jött létre, akkor két alapérzelem keverékét minősítettem. Ha három érzelemből jött létre, akkor hármass keveréket vettem figyelembe.⁶

⁶ A lehetséges kombinációk a következőképpen alakulnak: harag és öröm keveréke a *büszkeség* érzését, harag és bizalom a *dominanciát* eredményezi, harag és anticipáció pedig az *agressziót*. A bizalom és öröm keveréke Plutchik elmélete szerint a *szeretet* érzelemkeverékét hozza létre, de ide soroltam az egyént a közösséghez kapcsoló érzelmeket (mi-érzés) is. Az anticipáció és a bizalom keveréke a *fatalizmust* hozza létre. Végül az utolsó lehetséges kombináció az anticipált öröm, vagyis az *optimizmus* keverékérmét adja. Az elemzéskor elkülönítettem a saját és a nem saját csoportnak tulajdonított érzelmeket, majd ezek együttes kiértékelését is elvégeztem.

Eredmények

A beszédekben kivétel nélkül négy alapérzelem dominált: *harag, öröm, bizalom és anticipáció*. Ezek mind Hitler, mind Goebbels beszédeiben abszolút egységesen jelennek meg. (Az értekezés mellékletében az összes beszéd elemzési eredményeit bemutatom.) Példaként bemutatom Hitler 1933. február 10. napján a berlini Sportpalastban tartott beszédének kiértékelését. Az ábra a beszédben kimutatható érzelmek együttes értékét mutatja, vagyis a saját és nem saját csoporthoz kapcsolódó érzelmek összesítve jelennek meg.

2. ábra. Az alapérzelmek együttes aránya Hitler 1933.02.10-i beszédében

A három legerősebb faktor aránya: harag, bizalom és öröm együttesen 61 százalékot képvisel. A félelem és szomorúság érzése csupán 9% ill. 10%. A beszédekben ez a két érzelm jellemzően az első szakaszokat uralja, ahol a két szónok az politikai ellenfelek által okozott kétségbeesítő állapotokról beszél. Ha beszédek első két szakaszát vizsgálánk, kétségtelenül ez lenne a két domináns érzelm. Arányukat azonban messze meghaladja – minden esetben – az utolsó két szakasz érzelmeinek ugrásszerű növekedése.

Az ábra tengelyeit is megvizsgálva újabb értékes információkhoz juthatunk: A tengelyek által felosztott negyedekre alapesetben egyenként 25% jut. Ehhez képest a kellemes dominancia érzése 33%-ra nő, a kellemetlen dominancia viszont 15%-ra csökken, a kettő együtt 48%. Evvel szemben a szubmisszióknak 52% jut, és ebben is jóval erőteljesebben jelenik meg a kellemes (33%), mint a kellemetlen szubmisszió (19%). Ha a kellemes-kellemetlen, azaz barátságos-ellenséges tengelyek által tagolt

részeket nézzük, a barátságos érzelmek aránya 66%, míg a kellemetlen érzelmeké 24%. A központi érzelmek tehát egy kellemes szubmisszióként jellemezhető. Három meghatározó elemét alapul véve pedig a ragaszkodó büszke dominanciával állunk szemben. Mivel ez az érzelmek keverék jelenik meg a leggyakrabban az analizált beszédek érzelmi alaphangoltságaként, ezért javaslatot teszek a **filoheroizmus** fogalmának bevezetésére (A „filo-” előtag arra utal, hogy valamivel rokonszenvező, valamit kedvelő; a heroizmus a dominanciát és büszkeséget megtestesítő érzelmre utal). A következő ábrán a kilenc beszéd kiértékelésének eredményeit mutatom be:

Domináns érzelmek és analizált beszéd	Saját csoportnak tulajdonított érzelmek ⁷	Nem saját csoportnak tulajdonított érzelmek ⁸	Tulajdonított érzelmek összesen
Hitler 1922. 04. 12. München NSDAP-gyűlés	AGRESSZ. DOMINANCIA	BÜSZKESÉG	AGRESSZ. DOMINANCIA
Hitler 1927.03.06. Vilsbiburg NSDAP-gyűlés	FILOHEROIZMUS	BÜSZKESÉG	FILOHEROIZMUS
Hitler 1928.10.18. Oldenburg NSDAP-gyűlés	AGRESSZ. DOMINANCIA	FILOHEROIZMUS	AGRESSZ. DOMINANCIA
Hitler 1930.09.10. Berlin NSDAP-gyűlés	FATALIZMUS	BŰN	OPTIMISTA FATALIZMUS
Hitler 1930.11.05. Mannheim NSDAP-gyűlés	FILOHEROIZMUS	AGRESSZIÓ	FILOHEROIZMUS
Hitler 1932.03.05. Bad Blankenburg NSDAP-gyűlés	AGRESSZ. DOMINANCIA	AGRESSZIÓ	AGRESSZ. DOMINANCIA
Hitler 1933.02.10. Berlin Sportpalast Rádiófelvétel	FILOHEROIZMUS	AGRESSZIÓ	FILOHEROIZMUS
Goebbels 1933.06.16. Hamburg NSDAP-demonstráció	FILOHEROIZMUS	BŰN	FILOHEROIZMUS
Goebbels 1932.07.09. Berlin NSDAP-demonstráció	FILOHEROIZMUS	BŰN	FILOHEROIZMUS

3. ábra. Az elemzett politikai beszédek érzelmi mintázata

⁷ A saját csoport érzelmei - alátámasztva azt a szociálpszichológiai paradigmát, mely szerint a saját csoport jellemzése mindig sokkal árnyaltabb - ugyanakkor érzelmgazdag, és gyakori a pozitív emóciók említése is. Goebbels és Hitler beszédei között bizonyos eltérés mutatható ki az érzelmsűrűségét illetően.

⁸ A nem saját csoporthoz kerültek a beszédekben előforduló csoportok: szocialisták, kommunisták, zsidók, és egyéb ellenfelek. Pszichodinamikai szempontból ui. ezen érzelmek megosztása nagyon fontos: az ő(k) általuk okozott gazság, szegény, tragédia, fájdalom és szenvedés említése ad lehetőséget arra, hogy az így kiváltott aggodalom, kétségbeesés, harag, felháborodás létrehozson egy olyan megváltásra váró állapotot, melyet a szónok a jobb jövő, az egyetlen járható, igaz út felkínálásával saját céljaira fordíthat. A nem saját csoportoknak tulajdonított leggyakoribb érzelmek a *bűn*, mely jelen esetben a politikai ellenfelek hazugságát, korrupt, képmutató magatartását, megosztó propagandáját és a politikai rendszerváltás óta eltelt 14 év lehetőségeinek eltékozlását jelenti. Nagyon ritkán merülnek fel pozitív, emberi érzelmek a politikai ellenfelekkel kapcsolatban, ami az infrahumanizáció tényét igazolja.

A táblázatban megjelenített érzelemkeverékek gyakorisága a következőképpen alakult:

Filoheroizmus:	11
Agresszív dominancia:	6
Bűn:	3
Agresszió:	3
Büszkeség:	2
Optimista fatalizmus:	1
Fatalizmus:	1

Az elemzések eredményein jól látható, hogy egységes érzelmi rajzolatot mutatnak – mind a saját csoport, mind a nem saját csoport tekintetében. Vagyis igazolódott az a hipotézis, mely szerint a propaganda által közvetített nemzetiszocialista ideológiában tetten érhető az egységes érzelmi orientáltság, ezt a központi érzelmeket filoheroizmusként határoztam meg.

A nemzetiszocializmus hipotézisem szerint a politikailag instrumentalizált érzelmek legmegdöbbentőbb példája, mely tudatos manipuláció eredménye. A bizonyítás első lépéseként fel kellett tárom azt a célt, melynek érdekében az instrumentalizáció folyt, a cél ugyanis mindig meghatározza az eszközt. Hitler célja – saját bevallása szerint - a háború volt, de ezt úgy akarta elérni, hogy ne ő, hanem a tömegek kiáltsanak fegyverért. E furcsa logika a korszak sajátos gondolkodásából vezethető le, mely a háborús vereség okainak boncolgatásakor szívesen hivatkozott a német propaganda csekély hatékonyságára és a propagandában olyan eszközt látott, mellyel a tömegek akarata befolyásolható. A legfőbb cél tehát az volt hogy a németeket pszichésen áthangolják, ennek eléréshez pedig saját technikákat alakítottak ki. Az érzelmi kondicionálás egyik sajátos eszköze volt a *polarizáció*, mely nemcsak jók és rosszak pólusait hozta létre, hanem *vezér* és követői között is áthidalhatatlan távolságot hozott létre. Az elemzett beszédek egységes érzelmi orientációját kiegészítettem ezek *érzelmi diszpozíciójának* vizsgálatával is, a retorikai sajátosságok homogenitása ugyanis szintén a tudatos előkészítés hipotézisét támasztja alá. Végül a háborúra hangolás egészen különös technikáját jelenti a honi lakossággal szemben alkalmazott *tervezett lélektani műveletek* bevetése, ezek bemutatása a dolgozat egyik újdonságát jelenti.

Az érzelmi manipuláció tényének jelenlétének igazolása azonban még nem ad választ arra, hogy ezek a technikák miért voltak sikeresek. Bár ezek önmagukban is nagyon komoly potenciált képviselnek, ám a szociálpszichológia paradigmája szerint az érzelmi manipulációra adott válaszreakció (egyéni és kollektív szinten egyaránt) nagymértékben függ a befogadó saját affektív-kognitív struktúrájától, vagyis érzelmi előhangoltság nélkül az akció nagy valószínűség szerint meg fog bukni. Így abból a **hipotézisből indultam ki, hogy a politikai kommunikációban bevetett érzelmek csak akkor tudnak hozzájárulni a politikai tartalmak interiorizációjához, ha a megszólított közösségben ezeknek az érzelmeknek és a hozzájuk kapcsolódó értékékelképzéseknek kontinuitása van.** A filoheroizmusnak tehát feltételezhetően történelmi gyökerei vannak. Vizsgálataim alapján a központi érzelem és hozzá kapcsoló értékrendszer történelmi gyökereit a következő pontokban határoztam meg:

1. A háború és az azt követő békerendszer traumájának elhárítása hozzájárult a *heroikus tudat* népszerűségéhez. Ernst Jünger és katonaegyletek tevékenysége mindenképpen táplálta azt a folyamatot, melyben a háború pozitív valenciát kapott. (*büszkeség*)
2. Az a gondolat, mely szerint a hősökkel (erős, értékes, a háború után pedig produktív emberek) szemben a társadalomnak van egy olyan része is, amelyik *csökkentértékű* (nök, fásultak, nyereszkedők, azaz improduktív emberek) pszichodinamikailag a dominancia érzését fokozta. (*dominancia*)
3. A válságérzésből született meg az *erős kéz utáni vágy* (*kellemes alávetettség*), mely garanciát jelentett a jog, a széthulló értékrendszer és a felbomló társadalmi keretek helyreállítására, és egy munkaalapú, egalitárius társadalom örömteli víziójában öltött testet. (*öröm*)
4. A filoheroizmus és a nacionalizmus érzelmi struktúrájának hasonlósága arra utal, hogy a náci ideológia központi érzelve valójában szorosan kapcsolódik a németiség identitáskonstrukciós folyamatához, melyben a homogenizáció folyamatát párhuzamosan kíséri az alteritással szembeni radikalizálódás (*harag*). Hitler ezt a folyamatot nemcsak tovább erősítette, hanem a nemzeti identitás pozitív meghatározásának lehetőségére is ráébresztette a németeket. Az identitás meghatározásának alapját a 17. századtól kezdve a nyelv jelentette, ezt azonban bárki elsajátíthatta, így az alteritás elkülönítésére Hitler értelmezésében már nem volt alkalmas. A faj fogalmával a német

identitást olyan kategóriába emelte, amely a konkurens alteritásokat végérvényesen kiszorította.

A kutatásokkal tehát sikerült bebizonyítani, hogy ennek az érzelmenek megvannak a gyökerei a német történelemben. Ugyanakkor ezen érzelmi orientáció előtérbe kerülése nem vezethető le kizárólag abból az érzelmi előhangoltságból, amely a történelmi pálya kollektív emlékezeti reprezentációja során konstruálódik.⁹ A nemzetiszocialisták érzelmi válasza ugyanis a korszakban megjelenő konkurens érzelmi válaszok közül csak egy *lehetséges* volt. A náciizmust ebből a szempontból sokkal inkább tekinthetjük „az akarat diadalának”, mint történelmi és érzelmi faktorok spontán összjátékának. Noha a filoheroizmus érzelmi orientációjának terjesztésében komoly szerepet kapott az intencionalitás, azt egyelőre mégsem nem tudjuk feltárni, hogy ez az érzelmi mintázat milyen széles körben volt képes elterjedni, jelen esetben csak a manipulatív szándék ténye bizonyítható. Az érzelmi előhangoltság és az érzelmek instrumentálzásának összekapcsolásával a hatékonyság mindenképpen fokozható, ám ennek is megvoltak a határai, mint azt a németek választási szavazatai jelzik. A *filoheroizmus* tehát csak egy szűk csoport érzelmi orientációjaként azonosítható és nem vonatkoztatható a német társadalom egészére. (E témában a szerző nem is tehetne kijelentéseket, hisz e kérdést nem vizsgálta.)

Következtetések

A történelmi kutatás és elemzés alapvetően a külső történések kutatására irányul, a közöttük lévő oksági kapcsolatok létrehozásával születik meg a magyarázat. E mögött egy olyan kimondatlan paradigma húzódik, mely szerint az ember és az általa formált történelem kizárólag racionalitásokon alapul. A pszichoanalízis elsőként mutatott rá e gondolat tarthatatlanságára. A történelemben munkáló „irracionalitások” hatásának ékes bizonyítéka a náci rendszer által instrumentálzott érzelmek történelemformáló ereje. E felismerés nem azt jelenti, hogy eddigi tudományos emberképünket le kellene váltanunk egy érzelemvezérelt ösztönlény torzójára, csupán ki kell egészítenünk avval. A racionalitások vizsgálata *mellé* tehát

⁹ Vö. Fülöp Éva - László János: Érzelmek a valós csoportközi konfliktusokban – a csoportközi érzelmek történelmi lehorgonyzása. Magyar Pszichológiai Szemle (közlésre elfogadva), 2011.

mindenképpen be kell emelnünk olyan faktorok vizsgálatát is, melyek a jelenségek mögött húzódó látszólag irracionális motívumokat is érzékelhetővé teszik.

Az érzelmek vizsgálatával az is láthatóvá vált, hogy a külső körülmények traumatizáló hatása a félelem és a bizonytalanság korszakos érzelmeit hozhatja felszínre. Az affektuslogika elmélete szerint pedig ezek az érzelmek képesek olyan attraktorhatást kiváltani, amely az észlelés folyamatát szűkíti és a befogadható információkat erősen szelektálja, sőt megszabja a fenyegetésre adható válaszok minőségét is. Más szavakkal: a traumák élményére jellemző, hogy olyan alacsony szintű kognitív és érzelmi folyamatokat mozgósítanak, melyek a csoportot a helyzet megszüntetésének szempontjait szolgáló szelektív értékelésre, cselekvésre és egyfajta állandó készenléti állapotra készítik.¹⁰ Automatikus megoldási módok jelennek meg, melyek részben a korszak „elgondolhatóságaiból”, részben az emberi psziché univerzalitásaiból fakadnak. A két szempont együttes vizsgálata és a komponensek elkülönítése mindenképpen egy jövőbeni történelmi pszichológia feladata. A korszakos jegyek és az univerzalitások kölcsönhatásainak feltárása, dinamikáik megismerése - a náciizmus jelenségén túl is – reményeim szerint egy „mélyebb”, az emberi természet sajátosságai iránt nagyobb érzékenységet mutató történetírás alapjait jelenti majd. *A történelem kulcsa ugyanis maga az ember.* Ha megértjük hogyan „működik”, akkor azt is megértjük majd hogyan alakítja történetét és történelme hogyan formálja őt.

¹⁰ László János – Fülöp Éva 2011.

A szerző témában megjelentetett publikációi:

Kiss Zs.: Adalékok a magyarországi németek történetéhez. *Történelmi Szemle* 1995/3, 1430-1431. o.

Duna Televízió, Korszakok c. műsora – Joseph Goebbels életpályája 1996 június címmel televíziós interjú.

Kiss Zs.: A pszichológiai aspektus alkalmazásának lehetőségei a történelemkutatásban. VII. Grastyán konferenciakötet 141-151. o.

Kiss Zs.: A gonosz nyomában – a náciizmus lélektani magyarázatai. BUKSZ 2011. tavasz. 23. évf. 1. szám. 37-49. o.

Kiss Zs.: Der Missbrauch der Gefühle als Quelle pseudoreligiöser Bindungen. Zur emotionalen Komponente der NS-Ideologie. In: Winfried Kurth-Ludwig Janus-Florian Galler: Wurzeln und Barrieren von Bezogenheit. *Jahrbuch für psychohistorische Forschung. Bd 11. Heidelberg, Mattes Verlag, 2011. (kiadás folyamatban)*

Tagság tudományos szervezetekben:

Deutsche Gesellschaft für Psychohistorie und Politische Psychologie

Magyar Történelmi Társulat

Konferencia-előadások:

Cím: A pszi-aspektus alkalmazásának lehetőségei a történelemkutatásban
VII. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencián tartott előadás (2009.03.23-25.)

Cím: Missbrauch der Gefühle als Quelle pseudoreligiöser Bindung. Angaben zur Geschichte des Nationalsozialismus. Gesellschaft für Psychohistorie und politische Psychologie (GPPP) Wurzeln und Barrieren von Bezogenheit. 25. Jahrestagung. Berlin-Kreuzberg. (2011.03.25-27.)

Cím: Missbrauch der Emotionen – Zur Gefühlskomponente der NS-Propaganda. Die Germanistische Arbeitskommission des Regionalen Akademischen Zentrums von Pécs (2011.04.06.)